

УДК 141.7:130.2

Лютий Т. В.

<http://orcid.org/0000-0002-0381-6916>

СТАНОВЛЕННЯ ВЕЛИКИХ ГРУП: ВІД НАТОВПУ ТА ПУБЛІКИ ДО ВЛАДНО-ВИДОВИЩНИХ МАСОВИХ РУХІВ

У статті розглянуто підходи до масових рухів у історичному процесі та їхній вплив на стан західної культури. Продемонстровано перехід від психології натовпу до структури масового інстинкту та колективної взаємодії. Висвітлено загальні психологічні особливості натовпу в концепції Густава Ле Бона (1841–1931). Проаналізовано позицію Габріеля Тарда (1843–1904) на проблему публіки та громадської думки. Визначено характеристики маси крізь призму психоаналітичної теорії Зигмунда Фрейда (1856–1939). Центральним пунктом розвідки є вчення про бунтівні маси з одноіменного твору Хосе Ортеги-і-Гасети (1883–1955), де окреслено амбівалентність мас, які виражають сильні владні амбіції та байдужість до культури. З погляду Ганни Арендт (1906–1975), у XX ст. маси стають жахливими, самовладними, розпорошеними, неструктурованими та анонімними формуваннями. Натомість Еліас Канетті (1905–1994) подає доволі розгалужену диференціацію мас від агресивних до пасивних різновидів. Досить несподівані параметри мас можна знайти у нарисах Зигфрида Кракауера (1889–1966), а саме – естетичні, технізовані чи ритуалізовані. Насамкінець автор звертається до концепції Жана Бодріяра (1929–2007), який вивчає сучасні симулятивні механізми функціонування мас. З'ясовано, що структура мас має не лише матеріальну, а й «душевну» організацію, вплив якої вельми «заразливий». Прослідковано, що основна лінія трансформації мас переходить від агресивних ознак через амбівалентні до інертних. У підсумку, маси перестають бути виразним чинником історичного процесу.

Ключові слова: натовп, маси, публіка, громадська думка, атомізація.

З якого часу дозволено говорити про існування стійкої соціальної маси як вагомого дієвця культури? Вочевидь, має йтися про суспільство, коли маси – це не просто безликі групи людей, а певні сукупності, що впливають на життєвий устрій. Нерідко початок подібних тенденцій пов'язують із Французькою революцією. Втім у деяких розвідках здійснюється спроба вивчення взаємодії між масами й елітами починаючи ще з античності. Наприклад, досліджується роль кіничної традиції в залученні низового елементу

до знання чи мобільність плебсу й відносини між широкими верствами та владою в республіканському Римі, простежується розрізнення на масове й елітарне в сатирі Горація або пізніший вплив маніхейства на подібний розподіл тощо (Mass and Elite in the Greek and Roman Worlds, 2017).

Нижче ми звернемося до нарису Марії Хевеші «Натовп, маси, політика», на основі якого коротко простежимо загальне ставлення до масових рухів в історико-культурному процесі.

Так, ще з часів стародавнього світу масові збіговиська сприймали з пересторогою. Солон не гребував називати зборища афінян стадом, а Геродот і Фулідд наголошували на невігластві й зухвалості більшості. Геракліт був готовий віддати перевагу кращому перед десятком тисяч, а Сократ на собі відчув, що означає судити ще влади багатьох. Тому Платон виступив за поділ соціальних верств у суспільстві, щоби влада не концентрувалася в руках юрби. Недарма й Аристотель засуджує крайню форму демократії. Зрештою, римське гасло «Хліба та видовищ», чи ж не потурання це забаганкам хтивого натовпу (Хевеши, 2001, с. 6–8)?

Середньовічне екзальтоване юрмище ще так-сяк вдавалося тримати в релігійній покорі. Та в часи Ренесансу маси хоч і продовжували визнавати недалекий і лінивий збродом, але не зважати на них було годі. Джованні Піко делла Мірандола порівнював натовп із поліпом, Франческо Петрарка зараховував до цієї когорти вже монахів, схоластів і багатіїв, а Марсilio Фічіно був переконаний – сакральні речі не варто відкривати потолочі. Нікколо Мак'явеллі виразно показав, що з народом потрібно вибудовувати особливий зв'язок, аби він не перетворився на здичавілу голоту: керування плебсом є першочерговим завданням правителя, бо в масі приховані неабиякі твірні сили поряд із бунтівними (Хевеши, 2001, с. 8–13).

Просвітницька ідея загального викорінення обскурантизму мала свої виразні особливості. Клод Адріан Гельвецій і Поль Анрі Гольбах визнавали перспективу освітньо-виховної програми для мас, тоді як Вольтер вважав, що їх треба й надалі тримати в релігійній покорі. Жан-Жак Руссо наполягав: свободу можна повернути тільки зусиллям громадян. Чи ж не подібні переконання дозволяли французьким революціонерам вдаватися до насильства? Могутність людини бачилася в сукупності спільного чину. Недарма Алексис де Токвіль порівнює революційні дії з релігійним запалом. Для представників німецького ідеалізму ідея розумного монарха видавалася спасінням перед розгулом мас. Тим часом, марксистки помітили силу масового виробництва й шанс на спільний порятунок від поневолення, адже маси могли перетворитися на рушійну силу історії. Профспілки, інтернаціонали, всезагальне виборче право врешті стали беззаперечним фактом (Хевеши, 2001, с. 13–26).

Зростання масових забаганок не приймав Артур Шопенгауер, усякчас виявляючи свою мізантропію, особливо стосовно посередності.

Спосіб його життя можна охарактеризувати як відлюдництво серед мас. Іще виразніше це демонстрував Фридрих Ніцше щодо релігійних і соціально-політичних рухів. У його творах нерідко трапляються слова «стадо», «вищий і нижчий тип», «остання людина», «ресентимент», «повстання рабів у моралі» тощо. Коли випинається слабка змасовіла людина – культура занепадає (Хевеши, 2001, с. 35–39).

У XX столітті світові війни й революційні перевороти продемонстрували появу чогось на зразок «людини без властивостей» (Роберт Музіль), яка не відділяється від натовпу. Мартин Гайдеггер убачає неавтентичність у публічності, а Освальд Шпенглер уподібнює масу технологічному процесу, що нищить суспільство. Для Карла Мангайма маси оформлюють індустріальне суспільство. А Карлові Ясперсові подібний стан справ видається розпадом людського буття. Звісно, звучали думки і про позитивні здатності мас. Приміром, Еміль Дюркгайм говорить про їхню релігійну творчість. Втім, це могло завершитися героїзмом або непомірною жорстокістю. На думку Карла Густава Юнга, віддавна досвід людства оформлюється як «колективне несвідоме», що рухає масами й може супроводжуватися сплесками гуртового психозу і збурень, спричинених міфологічним мисленням. Тож міфи виходили за межі сакральної сфери й давали можливість з'являтися харизматичним очільникам, що досліджував Макс Вебер, або створювати тоталітарні режими з цілком легітимною владою (Хевеши, 2001, с. 111–118).

З середини 1950-х рр. масовий характер суспільних трансформацій унаочнюється через виробничі, споживачські, інформаційні й загалом стандартизовано-технологічні соціокультурні процеси. Для багатьох людей стають доступними блага, які раніше були прерогативою меншин. Але людина, розчиняючись у потокові задоволення, схиляється до колективної тенденції підкорятися узагальненим смакам і схемам (Хевеши, 2001, с. 154–162).

Власне, цим коротким вступом означається проблема масової людини, соціокультурні впливи якої доволі часто є неочевидними й важко передбачуваними. Тому виникає потреба продемонструвати поступовий перехід від психології натовпу й аналізу його дій, через окреслення феномену публіки й громадської думки, структури масового інстинкту й колективної взаємодії, до вираження претензій мас на владу, зокрема

в мезальянсі з елітами, закінчуючи новочасними формами прояву їх активності чи, навпаки, інертності. Для реалізації цієї мети потрібно звернутися до ключових позицій, які, на нашу думку, досить промовисто представлені розвідками Густава Ле Бона, Габрієля Тарда, Зигмунда Фрейда, Хосе Ортеги-і-Гасета, Еліаса Канетті, Ганні Арендт, Зигфрида Кракауера та Жана Бодрієра.

Чому обрано саме перелічених вище авторів для висвітлення цієї теми? По-перше, це видно з дослідницьких і коментаторських публікацій. Так, у збірнику статей «Зміна концепцій про свідомість і поведінку натовпу» велику увагу приділено зв'язку теорій Ле Бона, Тарда, Фрейда (Apfelbaum, McGuire, 1986; Birnbaum, 1986; Graumann, 1986; Moscovici, 1986; Rey, 1986). Варто назвати й окремі дослідження, що присвячені, приміром, зв'язку концепції мас Канетті з дарвінізмом, ніцшеанством і фрейдизмом (Robertson, 2004), масовому характеру мегаполіса в контексті творчості Кракауера (Reeh, 2005), проблемі нівелювання суб'єктивності в масовому суспільстві на прикладі праць Арендт і Бодрієра (Norris, 2006) та виникненню «масової людини» в творах Ортеги-і-Гасета (Gonzalez, 2007).

По-друге, кожен із цих авторів репрезентує виразну модель осмислення масових тенденцій. Так, якщо Ле Бон розглядає натовп як психологічний феномен, а для Тарда саме публіка становить елемент урбанізованого суспільства, то Фрейд цікавить інстинктивна масова поведінка. Ортега-і-Гасет починає досліджувати масові судження некомпетентних (нецивілізованих) людей у їхній претензії панувати. Арендт помічає одноманітні й відчужені маси в атомізованому суспільстві. Для Канетті важливою стає типологія динаміки (рухливості) мас, Кракауер виявляє трансформацію психологічних установок у масовій комунікації, а Бодрієр фіксує втрату сенсу та прагнення видовищ у масовій свідомості. Отже, підставою для порівняння наведених моделей є проблема масових утворень із властивими їм психологічними характеристиками, які в певний спосіб позначаються на соціокультурному бутті. Тому надалі ми спостерігатимемо, як ці моделі корелюють між собою¹.

¹ У подальшому викладі використано матеріали, в яких автор мав нагоду частково торкнутися порушених у цій статті питань, що склали цикл дописів, опублікованих на сторінках видань та інтернет-ресурсів «Український тиждень» і «Деловая столица» у 2017–2018 рр. (Лютый, 2017, 2018).

Психологія натовпу (Густав Ле Бон)

Жити поміж людських мас стало для нас настільки звичним, що часом буває дещо ніяково опинитися на самоті. Зрештою, в наш час протестів усамітнитися взагалі-то не завжди й випадає. Але чи бодай колись замислювалися ми над тим, що означає бути частиною юрби?

Французький лікар і дослідник східних цивілізацій Густав Ле Бон у праці «Психологія натовпу» (*Psychologie des foules*) почав вивчати «душу натовпу» (*l'âme des foules*) ще понад століття тому (1895), розкриваючи роль юрби в житті різних народів (Le Bon, 1971). Недаремно його розвідка вплинула не лише на політиків (Ленін, Гітлер, Муссоліні, Рузвельт), а й на мислителів (Фрейд, Ортега-і-Гасет). На думку Ле Бона, чи не найголовнішою ознакою доби (а це в багатьох випадках справедливо й для нашого часу) є переорієнтація від свідомої діяльності окремих індивідів до несвідомої дії натовпу з колективною душею (*âme collective*).

Ба більше, Ле Бон відмовляє натовпу в інтелектуальній спроможності. Може саме тому в давнину думку мас не поспішали брати до уваги. Та чи існувала бодай колись у юрби якась притомна думка? Втім, голос натовпу в наші дні починає домінувати. Юрмища навчилися організовуватися, а їхні домагання дедалі стають більш визначеними завдяки «психічній заразливості» (*la contagion mentale*). Нині божественне право мас остаточно витіснило божественне право королів. Досі маси були відомі тим, що тільки руйнували давні цивілізації. Тепер же, як і колись, володарювання гурби, наполягає Ле Бон, виказує варварську поведінку. Попри все, він указує й на позитивні ознаки натовпу, називаючи його чеснотливою та героїчною масою (Лебон, 2010, с. 171–172, 177–179).

Харизматичні політики віддавна відчують порухи народу. Приміром, Наполеон добре розумів психологію мас. Звідси й переконання, що юрбою не вдається керувати за допомогою правил, бо вона не розуміє приписів розуму. Звісно, весь світ не може бути розумнішим за Вольтера. Крім того, збіговище – то ж не просто зібрання індивідів. Незалежно від національності чи професії, в юрбі свідомо особистість зникає, а натовмість виникає колективна душа, яка, щоправда, має тимчасовий характер (Лебон, 2010, с. 182–185, 191).

Зборище часто-густо потрапляє під дію сильних емоцій. Іноді, каже автор, навіть шести людей вистачає, щоб утворився натовп. Однак подібне формування завжди анонімне, а тому годі в нього вимагати будь-якої відповідальності. Кожна дія чи почуття в юрбі надзвичайно заразливі, може саме тому індивід так часто приносить себе в жертву колективу. Збіговиська швидше піддаються буйству, несамовитості, але також ентузіазму та героїзму. Маси готові швидко йти на смерть заради торжества певного вірування або ідеї. До того ж, у натовпі дуже легко збудити сміливість заради слави й змусити заповзяти воювати без хліба і зброї, як у часи Хрестових походів (Лебон, 2010, с. 192–196).

Імпульсивність, дратівливість, нездатність мислити й критикувати, збудлива чутливість, лише прості й екстремальні почуття (*sentiments simples et extrêmes*) – і це лише деякі характеристики натовпу, в котрому дуже легко приживаються всі зовнішні зміни та збудники. Найбільшу жорстокість, визнає дослідник, маси можуть дуже швидко перевести на рейки великодушності. Проте натовп не надто цінує життя. Тому організовано керувати ним надзвичайно важко. Всі його бажання є дуже пристрасними й несвідомими (*l'inconscient*). Слово «неможливо» тут практично не існує. Найбільш показовими станами для великих сукупностей людей є очікування. До того ж, масова людина найчастіше мислить образно, не відділяючи суб'єктивне від об'єктивного (Лебон, 2010, с. 197–200).

Натовпу не обов'язково бути чисельним. Навіть найбільш високочолі науковці легко об'єднуються в юрбу. Та годі сподіватися від великих скопищ людей точних колективних спостережень. Вони цінують тільки загальні аспекти, скажімо, неканонічні зображення своїх героїв, як це було з міфічними чи релігійними персонажами: Гераклом, Буддою, Магометом. Крайність – це найпоширеніший стан юрмиська. Дурень, невіглас і заздрісник звільняються від усвідомлення свого безсилля, коли приходить відчуття грубої сили. Адже маси поважають тільки силу. Добро їх не дуже цікавить, оскільки вони вважають його формою слабкості. Симпатії мас завжди були на боці тиранів, які підкоряли собі людей. Та варто було володарям втратити силу, як вони одразу ж потрапляли в категорію слабодухів (Лебон, 2010, с. 205, 211, 213, 217).

Великі юрмища вчиняють переважно консервативно. У їхніх діях украй легко побачити тенденції до вбивства або злочину. Втім, здатні вони й до найбільшого безкорисливого вчинку. Отож,

людським масам властиві доволі суперечливі думки. Та не можна сказати, що натовп узагалі не мислить. Навпаки, йому властиві міркування, але основані вони радше на асоціаціях. Судження в масах завжди є результатом нав'язування й ніколи не обговорюються. Тільки образи захоплюють масову людину, а її свідомість не витримує складнощів і проблем. Їй завжди потрібні цілісні образи. Не факти збуджують народну увагу, а те, як вони розподіляються у ній (Лебон, 2010, с. 228–231).

Що ж, той, хто володіє мистецтвом справляти враження на маси – вміє ними керувати. Бо ж переконання мас часто обертаються сліпим порядкуванням. Тому юрба привчена довіряти магії сильних слів, які відіграють роль відповідних сигналів. Чи зволимо ми після цього цілковито розчинитися в натовпі (Лютій, 2017, листопад 7, Звір революції)?

Далі ми запропонуємо характеристики натовпу, через які зможемо побачити, як він керується не лише імпульсивними чинниками, а здатен либонь формувати думку й у певний спосіб орудувати нею.

Публіка і громадська думка (Габріель Тард)

Напевно будь-кому з нас багаторазово доводилося спостерігати за діями натовпу чи й просто бути його частиною (брати участь у політичній акції чи флешмобі, вболівати на стадіоні за улюблену команду, переглядати в кінотеатрі фільм, ходити на концерти тощо), але не всяк міг би одразу сказати, що означає належати до публіки.

Французький соціальний психолог і криміналіст Габріель Тард (Tarde, 1989) запропонував повабну теорію народження публіки в праці «Думка і натовп» (*L'opinion et la foule*, 1901). Просуваючись схожим чином, як це роблять психологи натовпу, вже в передмові до свого твору він говорить про «колективний розум» (*esprit collectif*), який піднімається над індивідуальним. Визначаючи публіку як «розсіяний натовп» (*foule dispersée*), коли взаємний вплив між індивідами здійснюється на відстані, Тард припускає, що «публічна думка» виникає саме завдяки цій дистанції. Під «публічною думкою» варто розуміти не лише гуртові ідеї, а й емоції, що їх поділяє велика кількість людей. Тобто, навіть не вступаючи у безпосередні комунікативні стосунки з будь-ким, ми можемо мати в його/її особі одnodумців, змінювати хід їхніх думок або й самі зазнавати впливу.

Чи не вперше подібний ефект виникає з появою часописів і фіксацією ними поточних подій. Вільно зауважувати, як газета, що датована ранішим, аніж сьогодні, числом, викликає в широких верств людей небагато інтересу. Себто публіка (*le public*) любить захоплюватися буденними фактами, бо злободенність неймовірно збуджує її реакції. Бути в тренді та відповідати новомодним віянням – це лише дешифрація того, чим характеризується публіка. Отже, якщо натовп «підігрівається» завдяки безпосередній близькості індивідів, котрі його складають, то публіка переймається ідеями на відстані. Щоправда, формування публіки є процесом неквапливим. Як каже Тард, тут потрібна «духовна й суспільна еволюція». Втім, ані давньогрецька, ні латина слова «публіка» не фіксує. Про його появу доводиться говорити починаючи з XVI ст. разом із поширенням книгодрукування. Далі свою справу зробили залізниця, телеграф, телефон, а потім і решта засобів комунікації. До того ж, публіка є явищем міжнародним. Іншими словами, все почалося з того моменту, коли Біблію було видано мільйонним накладом як книгу для щоденного читання. За кілька століть поспіла вже й політична, а потім літературна, мистецька, наукова та інші публіки. Просвітницький феномен салонного життя показав: є люди, котрі готові обговорювати ідеї, що нуртують у суспільстві, будучи зафіксованими текстуально. Якщо додати сюди ще й революційні події, то дозволено побачити, наскільки вони інтенсифікують приріст публіки (Тард, 2015, с. 3–8). Що вже казати про наш час, коли повідомлення досягають потенційних читачів блискавично, нехай то через інформаційні ресурси чи соціальні мережі.

Простежуючи генеалогію натовпу, Тард вводить її з ораторської аудиторії (*de l'auditoire des orateurs*). У цьому сенсі публіка, різновид якої може бути безліч (хоча б за статевою ознакою: жіноча та чоловіча), набуває здатності породжувати бодай і фанатичні натовпи (*foules fanatiques*), готові когось підносити чи, навпаки, знищувати. З розвитком масової культури до публіки зараховуються і споживачі товарів і послуг, які об'єднуються спершу довкола крамарів і кравців, а згодом – торговельних марок і брендів. Якщо публіка тримається, приміром, якогось одного з медій, вона дуже швидко хиріє та розсипається. З іншого боку, вкрай важко втримувати увагу публіки мінливої та вибагливої, позаяк їй ніколи не вгодиш (Тард, 2015, с. 11, 16, 18).

Тепер публіка здобуває можливість зворотного зв'язку, пишучи коментарі, в яких, як правило, прагне знищити публіциста чи дописувача. Оскільки дуже важко вгодити одразу всім, то схвальні відгуки можуть отримати здебільшого легковажні позиції авторів. У цьому сенсі Тард має рацію, коли наполягає, що публіка часто-густо потрапляє в залежність від ідей або емоцій і нагадує алкоголіка. Їй хоча публіка характеризується значно меншим рівнем емоційності, ніж натовп, за подібних умов вона здатна впадати в «колективну безсоромність» (*impudeur collective*) і втрачає будь-які гальма.

Якщо вважати публіку тілом, то думку/гадку, що нуртує в її середині, вільно уподібнити душі. Публічна думка, котра назбирує низку суджень, завжди змагається з альтернативною гадкою, силкуючись її притлумити. Оскільки публічна гадка неодноразово виражається не так якісними, а радше кількісними параметрами, то в сучасних реаліях ми подибуємо історії про маніпуляції нею. Порівнюючи газету з книжкою, Тард зауважує: перша фокусується на злободенності, тобто вузько-сенсаційному повідомленні, а друга дає змогу публіці бути залученою завдяки ширшому колу проблем і неоднозначним перспективам їх вирішення (Тард, 2015, с. 56, 72).

Через багато років після аналізу Тардом феномену публіки, про її помисли розмірковує в статті «Громадської думки не існує» (1972) інший французький соціолог П'єр Бурдьє. Саме використання словосполучення «громадська думка», стверджує він, нагадує якийсь імператив. Воно передбачає, по-перше, що будь-хто і за будь-яких обставин здатен її сформулювати, а по-друге, що така думка доконче є вирішальною. Проте нерідко формат відповіді в опитуванні замовчано задається вже питаннями шляхом нав'язування певної проблематики, залежно від політичних інтересів. Так само питання вдається ставити завуальовано. Тому «громадською думкою» зручно прикриватися як чимось неспростовним (Bourdieu, 1979). Отже, якщо з публікою не рахуватися неможливо, то до беззастережного існування «громадської думки» потрібно ставитися вельми обережно (Лютый, 2018, квітень 5).

Розглянувши позиції Ле Бона й Тарда, ми мали можливість проаналізувати, як у масовому суспільстві поряд зі звичними діями натовпу виникають перспективи прояву колективних дій на публічному рівні. Тепер покажемо, як на рівні суспільної організації функціонують інституційні форми групової взаємодії на прикладі штучно створених мас.

Сексуальність мас (Зигмунд Фройд)

Як ми переконалися, неодноразово трапляється так, що при поясненні масових скупчень людей деякі теоретики апелюють до несвідомих стадних інстинктів (*herd instinct, group mind*). Утім, оприявлюючи динаміку психічних процесів в умовах групової взаємодії, вельми доречно зробити акцент і на сексуальній енергетичності мас.

У Марксовій теорії в основу революційного запалу мас було покладено економічні чинники, що стають тлом соціально-політичних трансформацій. Однак, говорячи про життєві пориви в контексті соціальних обмежень, не варто забувати про дію репресивних чинників і своєрідну сексуальну економію.

З позиції, висловленої Зигмундом Фройдом у праці «Масова психологія і Я-аналіз» (*Massenpsychologie und Ich-Analyse*, 1921), вільно висувати, що коли індивід стає частиною маси, йому почасти вдається уникнути витіснення несвідомих прагнень. Інакше кажучи, вливаючись у маси, він бодай частково позбавляється стримування. Проте йому доводиться підкорятися зовсім іншій природі взаємодії. Цікаво, що, розглядаючи концепцію Ле Бона, Фройд так само не схильний бачити винятково руйнівні чи хаотичні сили мас. Адже на противагу егоїстичній затятості індивіда, вони здатні реалізовувати й цілком піднесені почуття, як-от жертвовність, захоплення, безкорисливість і спільне задоволення (Freud, 1940, *Le Bons Schilderung der Massenseele*).

Але якого впливу зазнає індивід, потрапивши в лоно маси? Передовсім, трансформується його душевна активність, а функція мислення значною мірою притуплюється. Варто нам опинитися в масі, як нас знагла спіймають її заразливі афекти. Як це відбувається, Фройд пропонує відслідкувати на прикладі не довільно сформованих, а двох штучних різновидів мас (*zwei künstliche Massen*). Він стверджує, що є маси тривалого й нетривалого існування (*flüchtige und höchst dauerhafte Massen*). Першим вдається протриматися довше завдяки високій штучній організації. Яскравими прикладами таких мас є церква (*Kirche*) й армія (*Armee*).

Важливо збагнути, що простий наплив людей іще не утворює масу. Певно, це може виглядати дещо неочікувано, але в обох наведених вище різновидах стрижневим принципом утримання маси вкупі є сила вподобання. Віряни виказують свою братерську любов «во Христі» (*Brüder in*

Christo), а солдати переконані в батьківській любові до них з боку їхнього головного керманіча. Тож Фройд робить висновок: маси тримаються гуртом на основі «лібідозних зв'язків» (*libidinösen Bindungen*). Дивовижна міра захоплення дає змогу спільнотам перебувати в єдності. Щоправда, ця обопільна єдність здатна триматися на відданості вождеві. Християнин вшановує Христа, солдат – свого начальника (*Christus, Feldherrn*). Кожний член такої спільноти, незалежно чоловік він чи жінка, виявляє збіжні почуття (Freud, 1940, *Zwei künstliche Massen: Kirche und Heer*).

Справді, ізольована фігура всякчас відчуватиме неабияку самотність, а може й навіть покинутість. Подібний стан справ, переконує нас Фройд, і штовхає її до стадного інстинкту. В такому середовищі й культивуватиметься несприйняття всього непередбачуваного й допіру невідомого. Збивання в орди, якщо не тваринного, то бодай первісного характеру, ніскільки не послаблюється. Щоби не відчувати себе безридним одинаком у масі, будь-хто воліє отримати неабияку турботу з боку лідера (*Führer*).

Принагідно можна пригадати Фройдову концепцію народження першої групи людей. Батько первісної орди (*Urhorde*) був вождем своїх синів, які його вшановували й побоювалися. Його особа була недоторканою. Та в якийсь момент, не витримавши батькової свавільної влади, нащадки вбили його, вважаючи, що спекалися ненависного іґа. Лише пізніше вони усвідомлюють провину батьковбивства й створюють культ свого пращура. Їхній сором і є ознакою того, що вони піддалися стадному інстинктові.

Схоже почування досить швидко розходить серед мас. У їхньому осередку формується дух навіязливості й конформізму. Годі собі уявити колективне керівництво масами. Саме тому в них нуртує бажання підкорятися володареві. До речі, масу несла вважати чимось статичним і довіку закарбованим. Індивіди проявляють здатність належати до багатьох спільнот. І не без того, щоби навіть залишатися до певної міри неповторними. Зрештою, за Фройдом, масова спільність є насправду гіпноітичним станом, який тримається на якійсь еротичній відданості (Freud, 1940, *Die Masse und die Urhorde*).

Про подібну соціальну зараженість мас говорить і Вільгельм Райх (Reich, 1986) у праці «Масова психологія фашизму» (*Die Massenpsychologie des Faschismus*, 1933). Спочатку виглядає, що автор отожднює з фашизмом лише нацизм. Але в подальших виданнях «фашистськими» визнаються мало не всі масові суспільства. В передмові сказано, що фашистська ідеологія являє собою

сув'язь заколотницьких емоцій і реакційного запалу. Цю масову пошесть Райх називає страхом мас перед істиною (*Angst vor der Wahrheit*). Тут сповна доводиться говорити про релігійне захоплення вкупі з сексуальним збоченням (*sexuellen Perversion*). І от об'єднання «маленьких людей» (*kleinen Mannes*) виказує одержимість у жадобі здобути владу (Reich, 1986, Vorwort).

Для Райха є цілою проблемою з'ясувати, як маси виражають прагнення, котрі на перший погляд їм не властиві. Наприклад, як маси «погоджуються» підкорятися вождеві? На його думку, для цього на рівні соціальної структури розробляється відповідна масова психологія, позаяк мало не всі психічні прояви мають свою доцільність. Крім того, виявляється, що пригнічення матеріальних потреб людини, як правило, викликає з її боку неабиякий спротив. Натомість, якщо притлумлювати сексуальний потяг на соціокультурному рівні, то можна заблокувати будь-який опір. Достатньо виховувати сексуальну стриманість – і неодмінно отримаєш політичного реакціонера (Reich, 1986, II, 1. *Führer und Massenstruktur*).

Брак або витіснення сексуальності породжує захоплення зброєю, військовою уніформою, маршируванням, дисципліною. У Радянському Союзі, де, за відомим мемом, «сексу не було», головним способом шкolenня мас були однострої (шкільна чи професійна форма) та паради. Цим психічна структура масової людини зазнає серйозних змін. Бо така людина вчиться концентрувати увагу на «великій меті». Маси зазвичай розгублені перед перспективою свободи. Тільки навчившись розуміти, а не стримувати сексуальний потяг, можна побачити, з чого виростає почуття провини й роздратованості, що не дають спокою людині маси (Лютый, 2018, червень 7).

Досі ми спостерігали, як маси підкоряються внутрішнім інстинктивним чинникам або покладаються на емоційні впливи харизми вождів. Подальший сюжет демонструватиме емансиповану поведінку мас із владними домаганнями.

Під навалою мас (Хосе Ортега-і-Гасет)

У 1930 році Хосе Ортега-і-Гасет (Ortega y Gasset, 1997) видає книжку під назвою «Бунт мас» (*La rebelión de las masas*), яку складає з декількох підготовчих статей. У ній зафіксовано, сказати б, нову соціологічну реалію – «людина масова», котра запанувала в європейській історії з другої половини XIX ст. Ортега починає зі, здавалося б, неправдоподібного положення: «в суспільстві

маси взяли повну владу» (*advenimiento de las masas al pleno poderío social*) (Ortega-і-Гасет, 1994, с. 15). Що ж має на увазі автор, неже якеś «багатоосібне» владарювання тлуму? Виглядає, що передовсім ідеться про нагромадження люду й перенасичення міст. Ось коли масова культура відверто дається взнаки, а люди втрачають почуття складності речей, з яких складається їхнє життя.

Міста переповнені людьми, будинки – обивателями, готелі – гостювальниками, поїзди – подорожніми, кав'ярні – публікою, вулиці – перехожими, вистави – глядачами, пляжі відпочивальниками. Годі відшукати вільного місця. Раніше людям вдавалося співіснувати порізно, а тепер вони – збіговисько. Масою Ортега іменує сукупність індивідів без специфічної кваліфікації (*la masa es el conjunto de personas no especialmente cualificadas*). Ідеться не стільки про робітничі маси, а про «пересічних людей» (*hombre medio*), які можуть належати до будь-яких класів, що стають суспільно невиразними. Ця когорта людей неспроможна дати собі ні доброї, ні поганої оцінки. Кожен із них «такий, як усі» (*como todo el mundo*). До того ж, серед подібної маси-плебсу вибиваються навіть такі собі псевдоінтелектуали. В старі-добрі часи маси не втручалися в політичні справи, не маючи відповідного хисту. Така суверенність некваліфікованих людей є не правовою ідеєю, а радше психологічним фактом (*hecho psicológico*). Тепер вони домагаються втішення насолодами, які попередньо призначалися небагатьом, і використовують знаряддя, винайдені добірними громадами (Ortega-і-Гасет, 1994, с. 15–19, 23).

В умовах гіпердемократії маси вчиняють невимушено. Їм не потрібен закон, бо вони годні нав'язувати свої пожадання й смаки. Маси чавлять усе індивідуальне, відмінне, нестандартизоване, неувичаєне та вишукане (*La masa arrolla todo lo diferente, egregio, individual, calificado y selecto*). Влада мас сягає рівня брутальності (*brutal imperio de las masas*), бо більше не коритиметься меншостям. Ординарний індивід діє згідно з власними примхами, накидає свою волю, відмовляється від усякого служіння, прагне лише дозвілля. Йому раптом закортіло перетворитися на аристократа (Ortega-і-Гасет, 1994, с. 20–22).

Торжество мільйонів відбулося завдяки прогресистському вихованню та економічному збагаченню, бодай і нестійкому. Живемо в часи рівності (*vivimos en sazón de nivelaciones*): позаяк усі захотіли зрівняння, то тепер вимагається рівність багатств, культур, верств, статей тощо. Ортега,

слідом за Освальдом Шпенглером, провадить розрізнення між цивілізацією та культурою. Якщо перша обростає технічним інструментарієм і технологіями, то друга первинна, бо пов'язана з фундаментальними ідеями й основами. Нехтування культурними чинниками доконче допровадить до занепаду (Ортега-і-Гасет, 1994, с. 25–27, 45, 62–63).

Та людина маси зненацька осягає, що її існування більш наснажене, тому воно не може бути занепалим. І хоча маси й увірували, що тямлять бодай щось вирішувати, загальне виборче право й надалі закінчується схилинням у бік тієї чи тієї меншини. Тобто кмітливі маси й далі пливуть за течією. Не дивно, що більшовизм і фашизм були достеменними масовими рухами, бо потребували людей пересічних, без пам'яті та сумління. Досі підвладна людина метикує так: нині все залежатиме від неї, отож їй випадає верховодити планетою (Ортега-і-Гасет, 1994, с. 39–42, 70).

Здоровіший і сильніший духом за попередників, виразник маси куди простіший. Він вірить, що йому подарована матеріальна й суспільна організація. Тож йому залишається перейматися своїм достатком і не відати про причини його забезпечення. Маси не дошукують непорушного ґрунту, їм комфортніше безклопітно вікувати. Тоді як усяка видатна особистість, підкреслює Ортега, встановлює вищі за себе засади, яким спроможна підкоритися. Шляхетність знає про обов'язок і не сторониться завзятого життя у стремлінні перевершити себе й рухаючись від звершень до подальших обов'язків і вимог (Ортега-і-Гасет, 1994, с. 51).

Новочасний індивід поступово здобував забезпечення, якого в минулому йому завжди бракувало: гігієна, вищий рівень здоров'я, цивільні та технічні зручності. Що ж, ми отримали масу значно впевненішу, аніж будь-коли, але вельми замкнену в собі й анікому не покірну. Добробут дає масі змогу відчувати довершеність, а водночас і ставати чванькуватою. Та маси не дурні, вони лише достачають собі припас банальностей і упереджень. Саме це дозволяє Ортезі говорити про прихід нового варварства в культурі. Під варварством він розуміє відсутність правил і можливих опротестовувань. Маса ладна вторгтися в суспільне життя виключно на рівні невимушеної дії. Їй абсолютно байдуже до підвалин цивілізації, хоча вона відверто воліє отождентити себе з державою (Ортега-і-Гасет, 1994, с. 73, 75, 88).

Попри все, маси налаштовані вкрай категорично. Їм до снаги заперечувати всі колишні

норми, втім зовсім не для того, щоби замінити їх новітніми. Масі не потрібен звичай, бо там неминуче йтиметься про обов'язок (Ортега-і-Гасет, 1994, с. 137, 139). Може нам тільки здається, що від думок, які висловлює Ортега, нас відокремлює мало не століття й усе геть давно змінилося? Але пильно придивімося на владу попудізму наших днів, аби знову-таки впізнати в ній розпечену масу (Лютій, 2017, жовтень 16).

Після з'ясування умов вторгнення мас у соціальне життя, спробуємо окреслити умови, в яких традиційне протистояння між масами та елітами вже не набуває вигляду жорсткого протистояння, а докорінно перетворюється на суголосність взаємодії.

Тоталітаризм: мезальянс еліт і натовпу (Ганна Арендт)

Хоча це може звучати дещо неправдоподібно, та видно ні для кого не є великою таємницею, що тоталітарні режими, допоки при кормилі трималися їхні вожді, вкорінювалися міцно й на довго за суттєвої підтримки мас («command and rest upon mass support»). Зокрема, прихід до влади Гітлера виглядав цілком закономірним, адже за нього проголосувала переважна більшість людей (Арендт, 2002, с. 355). Принагідно можна пригадати й радянські «вибори без вибору». Тобто, згадані політичні режими завжди відчували колосальну довіру мас. Але чому так ставалося? Ганна Арендт у «Джерелах тоталітаризму» (The Origins of the Totalitarianism, 1951) запропонувала досить влучну версію відповіді.

Справа в тому, що тоталітарні формування всякчас налаштовувалися організовувати саме маси, й аж ніяк не класи чи верстви. Бо без підтримки широких мас вони залишилися б у край кволими й приреченими на забуття. Втім, як їм вдалося об'єднати ті маси? Адже тут замало тільки гуртової зацікавленості, яку вони виражають. Коли йдеться про маси, маються на увазі люди, котрі не лише через свою непомірну чисельність, а й виняткову байдужість, важко єднаються на засадах спільних інтересів (Арендт, 2002, с. 357, 361).

Нацистські чи комуністичні рухи злютовували своїх членів, вишукуючи їх серед відверто знеохочених людей. Звісно, не геть-чисто індивідуентних, а радше таких індивідів, які раніше не розкривалися в політичному житті. Тому успіх тоталітаризму серед мас мав відбутися за вирішальної умови: народ не повинен брати

активної участі в управлінні, натомість покликаний виконувати розпорядження. Отже, байдужі фактично не відіграють суттєвої ролі в політиці. Неспроста філософ Александр Пятігорський якось зауважив, що жахливий сталінський терор набув такої сили лише тому, що, в якомусь сенсі, люди були готові до того, щоб їх вбивали; і вони робили це разом зі своїми катами (Пятігорський, 2004).

Правду кажучи, за своїми психологічними налаштуваннями тоталітарні лідери не набагато відрізнялися від провідників натовпу. Маса, так само як і юрмища (mob), мали виразну спільну характеристику: вони перебували поза нормальним політичним представництвом. До того ж, маси не успадковували моральних чи то пак життєвих настанов панівного класу. Бо поведінка масової людини зумовлювалася не стільки певним класом, а впливами та переконаннями, які за замовчуванням поділялися всіма представниками суспільства рівною мірою (Арендт, 2002, с. 363).

Мало не всі теоретики масової поведінки людини любили популяризувати переконання, що, мовляв, диктатура та демократія надзвичайно подібні. Тобто правління юрби значною мірою нагадує самоправство. Однак маси не повставали внаслідок поширення ідеї рівності, освіти чи, навпаки, зниження стандартів або змісту культури. З'ясувалося, що навіть людей культури можуть приналежувати масові рухи. Навдивовижу, процесу масовізації передувала соціальна атомізація (atomization) та гранична індивідуалізація. Тому маси здійснювали саме в атомізованих суспільствах. Тож визначальним атрибутом людини маси необхідно вважати не брутальну відсталість, а ізоляваність від суспільних відносин (Арендт, 2002, с. 366).

Революційний переворот у Росії переміг вельми легко тільки тому, що відбувся в країні з деспотичною централізованою чиновницькою владою, що заправляла неструктурованою масою. Надалі радянський уряд випрацював чіткі механізми того, як ці маси упорядити. Так, у 1938 р. було впроваджено трудові книжки, на підставі чого немала кількість людей мусила примусом працювати. З'явилася навіть кримінальна стаття за ледарство. Запроваджено також внутрішній паспорт, яким контролювалося будь-яке переміщення людей (Арендт, 2002, с. 370–371). Таким чином, усіх їх належало взяти на облік. Отже, доводилося створювати умови не для самоорганізації спільнот, а формувати атомізоване суспільство, де будь-хто

існував по-окремо, хоча й у гігантському колективі. Поступ тоталітарних систем відбувся саме завдяки масовій організації атомізованих, себто розрізнених, індивідів (atomized, isolated individuals).

Схожим чином справи полягали й з провідниками тоталітарних режимів. Вони не виростали з низів. Ці люди були відразу підготовані, щоби заправляти масами. Вони несли в собі питомі ознаки юрби. А той факт, що їхня політична кар'єра перед тим була не надто вдалою, ставало навпаки доволі повабним чинником для мас. Настирливі ментори начебто персоніфікували волю й долю мас, їхнє бажання пожертвувати собою заради чогось загального. В подібному самозреченні масової людини реалізується потяг до анонімності та жадоба існувати як поодинокий гвинтик.

Ще одна цікава особливість: активність тоталітарних рухів полягала ще й у тому, що вони неодноразово вдавалися до терору. Цей момент був захопливим однаково, що для інтелектуальної еліти, що для натовпу. І тим, і тим доконче кортіло прорватися в історію. До того ж, парадоксальним чином еліти були задоволені тим, що маси їх сприймали як рівних собі. Приміром, у «Трьохгрошовій опері» (Dreigroschenoper, 1928) Бертольда Брехта гангстери зображувалися як абсолютно респектабельні ділки. А в «Дрібничці для погрому» (Bagatelles pour un Massacre, 1937) Луї-Фердинанда Селіна прозвучав відвертий натяк винищити всіх євреїв. Андре Жид з якогось дива висловив захоплення цим твором і просто-сердою прямою автора. Отже, еліти разом із юркою в якийсь момент перетворилися на спільників (the temporary alliance between the mob and the elite), передвіщаючи масові умонастрої (Арендт, 2002, с. 376–377, 381–382, 385).

Що ж, спільними для юрби й еліти стали сподівання, що вони, будучи непричетними до казенних структур або рамок класового суспільства, неодмінно перетворяться на виразників ключових настроїв часу. Ось така зухвалість і doprowadила до того, що ці люди згодом відчули в собі здатність бодай і до більших злочинів, аніж рядові злочинці (Лютый, 2017, грудень 27).

Чи не найголовніший висновок, який можна зробити на підставі міркувань Арендт, полягає в тому, що маси, підтримуючи тоталітарні режими, поволі втрачають зацікавлення бути виразниками суспільних рухів, провадячи пасивний спосіб буття. Лишається зрозуміти, чи це єдині їхні тактичні дії.

Сила і слабкість мас (Еліас Канетті)

Людина всякчас має усвідомлювати, що, приєднавшись до маси, вона переступає межі своєї особистості. Проте чому люди безперестану збиваються в маси? Бо тільки там вони захищені від страху. Щоправда, для цього потрібне не просто збіговисько, а тісні лави, де тіла щільно притиснуті одне до одного. Так міркує у своїй розвідці «Маса і влада» (Masse und Macht, 1960) Еліас Канетті (Canetti, 1980).

Маси здатні поставати стихійно, до того ж їм властиве неабияке прагнення зростати. Їй хоча розсіюватися вони можуть так само раптово, як і виникати, в них постійно живе загрозливе передчуття розпаду. Хто ж не знайомий із такою важливою ознакою розпадання маси, як паніка? Хоча тоді ми маємо справу не з масою, а індивідами, котрі намагаються відокремитися й утекти.

Існують закриті маси (geschlossene Masse), котрі ніби відмовляються збільшуватися. Ці об'єднання за своєю природою охоплюють лише обмежене число членів і регулюють свій склад за допомогою суворих правил. У минулому вони виникали у вигляді соціальних інститутів, яким було властиво мати свої церемонії, спрямовані на зміцнення мас (Abfangen der Masse). Але серед них надто швидко ширилася жага знищення, коли руйнується мало не все, що трапляється під руку. Принагідно можна пригадати, як натовпи християн відбивали голови і руки грецьким богам, а скопища реформаторів і революціонерів скидали скульптурні зображення неугодних святих.

Та нерідко стається й так, що відбувається раптовий вибух у межах закритої маси, супроводжуючись неабияким виверженням. Тоді народжується відкрита маса (offene Masse) – об'єднання, що вільно віддається своєму природному прагненню зростати (Drang zu wachsen frei überläßt). І найпершою з її предметних рис є відчуття переслідування. Однак напад на неї зовні може тільки сприяти її зміцненню. Тоді люди тримаються купи іще завзятіше. Натомість напад зсередини пояснюється індивідуальним підступом: колектив неодмінно сприймає це як підкуп і зраду. В кожному разі, маса часто нагадує обложеному фортецю. Саме тут виникає можливість її приборкання. Наприклад, релігіям потрібна не сама маса, а слухняне стадо (folgsame Herde). Віруючих збирають у тих самих приміщеннях, в один

і той самий час, вдаючись щоразу до тих самих дійств. Масу доводять до розслабленого стану, який збуджує, не завдаючи особливої шкоди (Канетті, 2001, с. 11–17).

Отже, маса постійно прагне зростати, створюючи при цьому інститути збереження закритих мас. Усередині неї панує рівність (Gleichheit). Крім того, вона любить щільність (Dichte): між людьми не має бути жодних проміжків. Нарешті, масі потрібний спільний для всіх її членів напрямок (Richtung). Адже це поглиблює відчуття рівності. Маса існує доти, допоки має недосяжну мету (Ziel).

Будь-яке завмирання маси наближує її до розрядки. Тому йому протистоїть ритмічність. Завдяки рухам у масі народжуються хвилі розходження та сходження. Це дає змогу виокремлювати маси повільні та швидкі (langsamen und raschen Masse). Наприклад, політичні, спортивні та військові маси є швидкими. Від них суттєво відрізняються мляві релігійні маси, яким властива віддаленість мети. Це мандрівні маси, які провадять пошук щасливого життя. Серед них панує ідея якомога довше затягнути процес, що веде до розрядки. Всі релігії в подібному затягуванні досягли неабиякої майстерності. Адже здійснювати контроль можна тільки шляхом свідомого уповільнення масових процесів. Та існують і завмерлі маси (stockende Masse). Їхня щільність свідчить про те, що їм бракує чисельності. Це маси пасивного типу, що, приміром, утворюються в театрах (Канетті, 2001, с. 22–23, 27–28, 33).

На додаток, існують маси, які переслідують (Hetzmasse). Щоби вони утворилися, достатньо оголосити мету і назвати ім'я того, за ким влаштовано гонитву. Свій початок такі формування беруть від первісної динамічної одиниці, відомої як мисливська зграя, що не любить, коли жертві щастить утекти. Розпад маси, що знайшла та знищила свою жертву, відбувається особливо швидко. Це дуже добре знають нововладці, яким загрожує небезпека. Вони кидають масам жертву, щоби припинити їхнє зростання. У сьогоденній масовій культурі мало не кожен бере участь у гуртових діяннях через засоби масової інформації, які надзвичайно збуджують людей.

З іншого боку, маса втечі (Fluchtmasse) утворюється внаслідок загрози. Тікають усі гуртом, бо так легше: енергія одного посилює заповзяття іншого. Якщо навіть кимось доведеться поступитися, решта таки врятується. Коли втікач

починає думати тільки про себе, характер масової втечі цілком змінюється, перетворюючись на паніку. Та на відміну від останньої, масова втеча черпає силу в тому, що всі тримаються купи. Втім, опинившись у безпеці, маса знову розпадається. Тому маса втечі є однією із найстійкіших з-поміж інших масових форм (Канетті, 2001, с. 39–44).

Проте особливий вид мас утворюється внаслідок запровадження заборони (*Verbotsmassen*). Часто люди самі накладають її на себе. Заборона завжди виникає з потреб тих, кого вона стосується. Та тільки-но її висловлено, починається формування маси. Найкращий приклад негативної чи заборонної маси в наш час – страйк. Коли справа доходить до нього, всі його учасники відразу стають рівними. Щоправда, утримати масу в цьому стані доволі важко. Існують і обернені маси (*Umkehrungsmassen*), що утворюються за найрізноманітніших обставин. Це може бути бунт підлеглих. Обернення, коли воно вже почалося, ніколи не зупиняється і є процесом, який охоплює усе суспільство (Канетті, 2001, с. 45–48).

Найбільш спокійною є святкова маса (*Festmassen*). Їй ніхто й ніщо не загрожує і не примушує тікати. На час свята всі утіхи гарантовано. Багато заборон і перепон знято, дозволені, ба навіть схвалені, певні зближення поміж людьми. Тут панує атмосфера розслаблення (Канетті, 2001, с. 50–51). То чи не для такої хвилини й живуть люди (Лютый, 2017, листопад 7, Сила і слабкість мас)?

Останній окреслений тут тип маси зрештою є чи не найстабільнішим її станом, оскільки в масовому суспільстві дедалі виразнішими ознаками є бажання вдоволення та насолоди. Покажемо тепер, як це довершується через остаточне знеособлення та симуляцію.

Орнамент безлико-мовчазної маси (Зигфрид Кракауер, Жан Бодріяр)

Виглядає так, що часи, коли дослідники говорили про дивовижну активність соціальних мас, їхню нестримність і прагнення до безконтрольної експансії, минули. Проте не менш повабним залишається те, як масам у сьогочасних реаліях доводиться заявляти про себе на соціально-політичній і культурній арені.

У своєму нарисі «Орнамент маси» (*Das Ornament der Masse*, 1927) німецький критик мистецтва Зигфрид Кракауер (Krausauer, 1977) вказує

на дещо несподіваний спосіб буття мас: вони є носіями специфічної впорядкованості й форми (*Träger der Ornamente ist die Masse*). Світ масової культури постачає нас силою-силенною прикладів на підтвердження цієї тези. Достатньо згадати синхронність піднімання оголених ніжок танцівниць у кабаре чи сучасний «запуск хвилі» на стадіоні – все це є малі та більші масштаби орнаментальності маси. Таким чином, орнаменти – це фігури, в які маси навчили(ся) складатися. Самі по собі подібні конфігурації нагадують цілі сузір'я. Вочевидь, масам подобається витворювати такі візерунки й спостерігати їх. Якщо військові паради існують для підтримки бойового патріотичного почуття, тобто мають щось на кшталт морального підґрунтя, то сплетіння тіл у виконанні спортивних вправ або танцювальних рухів дають змогу говорити про естетичну настанову. Виходить, що масам властивий і деякий мистецький запал (Krausauer, 1977, s. 51–52).

Однак Кракауер міркує над тим, що в орнаменті нівелюються геть усі індивідуальні характеристики. Можливо саме через це в якийсь момент людина доходить висновку, що повинна реалізуватися не самотійно, а лише стаючи частиною чогось цілісного як маса. Власне, процес капіталістичного виробництва не меншою мірою нагадує орнамент маси. В обох випадках кожен учасник цього процесу зайнятий своєю справою, хоч і не осмислює її повноти та доцільності. Зрештою, орнаментальність мас є способом естетичного виразу раціональності, щоправда суто технізованої. Ми ж і досі пам'ятаємо, як у тоталітарних системах крижані геометричні фігури мас стають обрамленням портретів вождів і слугують підсиленню їхніх міфічних образів.

Тож окрема людина цілковито розчиняється в орнаменті, стаючи ниткою в гаптуванні світової долі. Впору говорити навіть про феномен людино-маси, що перетворюється на нову соціально-антропологічну одиницю реальності. Деколи здається, що цей орнамент бодай щось промовляє. Але це висловлювання відбувається без будь-якої раціональної артикуляції. Воно зводиться до суто культових жестів і рухів (Krausauer, 1977, s. 59–62).

Трохи більше, ніж через півстоліття у статті «В тіні мовчазної більшості» (*À l'ombre des majorités silencieuses ou la fin du social*, 1978) французький соціальний теоретик Жан Бодріяр уже писатиме про кінець соціального. Проте ма-

си дедалі більше нагадуватимуть йому мовчазну невиразність. Він наполягатиме на зникненні класичних категорій, як-от «народ», «клас», «пролетаріат». Невже це так? Ми ж бо ще й надалі щиро переконані в тому, що влада пригноблює й душить народ. Але чи зберігся бодай якийсь спосіб, яким маси виражають самі себе? Єдине, для чого вони тепер надаються, наполягає Бодріяр, аби тестувати їх, або ж проводити соціальні опитування (Бодріяр, 2002, с. 78).

Справді, нас щодня закидають мегабайтами спаму (скільки часу витрачається на його видалення?), просять пройти тестування й опитування, рахують кількість відвідувачів, які прийшли чи зареєструвалися на ту чи ту подію. Можливо, саме це і є симуляцією соціального? А що як саме така маса тепер затребувана? Маса, що є предметом дослідження. Парадоксально, та в такої маси ніколи не буває представників, адже вона існує за статистичними показниками: її обстежують і випробовують.

Маси зробилися нероздільним людським потоком, який виражає себе через екстаз соціального. Орнаментальність поволі переходить у безобразність і симуляцію цілісності. Маси досягли злутюваності й атомізації водночас. Подібні маси ніскільки не охочі до революцій, у них геть вичерпалася політична воля й будь-яке прагнення до репрезентації. Владі ж ніби вигода. Їй же завжди кортить мати підкорені маси. Та з самоусуванням, зауважує Бодріяр, маси зникає і влада. Позаяк лише наявність мас означатиме легітимність влади. Тому від маси постійно вимагають, аби вона бодай подавала голос: в акціях, святкуваннях, висловлюваннях. Проте маси мовчать і випадають з горизонту контролю. Їх більше не обходить істина, сенс або свобода (Бодріяр, 2002, с. 79–85). З позицій української сучасності Бодріярові можна було б закинути, що на революційні зворушення маси таки спроможні. Одначе, нічого не заперечивши, коли він відмовляє масам у критичній активності. Втім, маси не є наскрізь пасивними. Чи ж не відчужений стан дає їм змогу несвідомо протистояти політичній заангажованості?

У «Фатальних стратегіях» (*Les stratégies fatales*, 1983) Бодріяр тільки посилює свій діагноз мас: інертність і розчинення усього в собі. Маси всіляко уникають того, щоби їх якось поінформували. Ба більше, ними вже майже не вдається маніпулювати. Вони й не просять, щоби їх звільнили. А головне – їм зовсім не хочеться бути суб'єктом історії.

Черги, автомобільні затори й переповнені паркувальні місця, набиті людьми зали очікувань: маси виробляють самих себе. Маси є насильством над собою (Бодріяр, 2010, с. 12, 84, 88, 92–96). Чим пояснити натовпи людей, які їдуть відвідати колишню резиденцію президента-втікача в Межигір'ї? Чому маси здатні збиратися бодай і в соціальні мережі (скупчення віртуальних мас)? Все побачити на власні очі (погляди, що привласнюють), помацати руками, зробити селфі, тобто бути причетним до чогось – все це нібито легітимізує існування (Лютий, 2018, червень 18).

* * *

Що в підсумку можна сказати про маси? Їхня структура має не лише матеріальну, а й «душевну» організацію, вплив якої вельми «заразливий». Ле Бон називає маси емоційними, безвідповідальними, некритичними й консервативними, хоча чесноти, героїзм і жертвовність є їхніми позитивними проявами. Якщо на позначення мас він вживає термін «колективна душа», то Тард говорить уже про «колективний розум». Втім, ідеться про особливий їхній різновид – публіку, представники якої можуть не знати один одного, жити досить віддалено, а об'єднуватися на підставі засобів масової комунікації. Проте від цього вони не перестають бути фанатичними чи примхливими. Фройд додає до цього покірливість і відданість, конформізм і нав'язливість. Натомість Ортега вхоплює амбівалентність мас, які висловлюють владні амбіції, однак самовпевнені та байдужі до культури. Разом із тим, вони зовсім не дурні й навчилися, коли потрібно, бути непокірними. Та хай там як, а збайдужіння мас таки наростає. Про це свідчить позиція Арендт. Вони стають дедалі знеохоченими, слухняними, самоправними, атомізованими, неструктурованими й анонімними. Думка Канетті про маси дещо інша. Він розглядає їх з діалектичної точки зору, надаючи розлогу диференціацію. Маси бувають щільні й розсіяні, закриті й відкриті, швидкі чи повільні. Цікаві параметри мас добирає Кракауер: естетизація, техніцизм, ритуальність. Нарешті, в Бодріяра маси цілковито втрачають будь-який динамізм: мовчазні й невиразні, вони вже нерепрезентативні в соціокультурній площині. Симулюючи самих себе, маси перестають бути виразним чинником історичного процесу.

Список посилань

- Арендт, Х. (2002). *Джерела тоталітаризму*. Київ: Дух і Літера.
- Бодріяр, Ж. (2002). В тіні мовчазної більшості, чи Кінець соціального. *Журнал «І»*, 25, 77–88.
- Бодріяр, Ж. (2010). *Фатальні стратегії*. Львів: Кальварія.
- Канетті, Е. (2001). *Маса і влада*. Київ: Альтернативи.
- Лебон, Г. (2010). *Психологія народів і мас*. Челябінск: Социум.
- Лютый, Т. (2017, жовтень 16). Під навалю мас. *Український тиждень*. Отримано з <http://tyzhden.ua/Columns/50/201955>.
- Лютый, Т. (2017, листопад 7). Звір революції. Для чого потрібен натовп. *Деловая столица*. Отримано з <http://www.dsnews.ua/society/emotsiya-ponad-use-dlya-chogo-potriben-natovp-24102017220000>.
- Лютый, Т. (2017, листопад 7). Сила і слабкість мас. *Український тиждень*, 44 (520). Отримано з <http://tyzhden.ua/Columns/50/203048>.
- Лютый, Т. (2017, грудень 27). Тоталітаризм: мезальяне еліт і натовпу. *Український тиждень*, 52 (528). Отримано з <http://tyzhden.ua/Columns/50/206693>.
- Лютый, Т. (2018, квітень 5). Публіка та громадська думка. *Український тиждень*, 13 (541). Отримано з <http://tyzhden.ua/Columns/50/211536>.
- Лютый, Т. (2018, червень 7). Сексуальність мас. *Український тиждень*, 23 (551). Отримано з <http://tyzhden.ua/Columns/50/215039>.
- Лютый, Т. (2018, червень 18). Орнамент безлико-мовчазної маси. *Український тиждень*. Отримано з <http://tyzhden.ua/Columns/50/215588>.
- Ортега-і-Гасет, Х. (1994). Бунт мас (с. 15–139). *Вибрані твори*. Київ: Основи.
- Пятигорский, А. (2004). *Чистый воздух твоей свободы*. Студия CBC. Отримано з <https://www.youtube.com/watch?v=TNy2Aav0ROs>.
- Тард, Г. (2015). *Общественное мнение и толпа*. Москва: ЛЕНАД.
- Хевеши, М. (2001). *Толпа, массы, политика. Историко-философский очерк*. Москва: ИФ РАН.
- Apfelbaum, E., McGuire, G. R. (1986). Models of Suggestive Influence and the Disqualification of the Social Crowd (pp. 27–50). In *Changing conceptions of crowd mind and behavior*. Carl Graumann and Serge Moscovici (Ed). New York: Springer-Verlag.
- Birnbaum, P. (1986). Mass, Mobilization, and the State (pp. 177–202). In *Changing conceptions of crowd mind and behavior*.
- Arendt, H. (2002). *Dzherela totalitaryzmu [The Origins of Totalitarianism]*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Birnbaum P. (1986). Mass, Mobilization, and the State (pp. 177–202). In *Changing conceptions of crowd mind and behavior*. Carl Graumann and Serge Moscovici (Ed). New York: Springer-Verlag.
- Bodriar, Zh. (2002). V tini movchaznoi bilshosty, chy Kinets sotsialnoho [À l'ombre des majorités silencieuses ou la fin du social]. *Zhurnal "I"*, 25, 77–88 [in Ukrainian].
- Bodriar, Zh. (2010). *Fatalni stratehii [Les Stratégies fatales]*. Lviv: Kalvariia [in Ukrainian].
- Bourdieu, P. (1979). Public Opinion Does Not Exist (pp. 124–130). In Armand Mattelart, Seth Siegelau (Ed.) *Communication and Class Struggle*. Vol. I. New York: International General.
- Canetti, E. (1980). *Masse und Macht*. Hamburg: Claassen Verlag, Fischer Taschenbuch.
- Carl Graumann and Serge Moscovici (Ed). New York: Springer-Verlag.
- Bourdieu, P. (1979). Public Opinion Does Not Exist (pp. 124–130). In Armand Mattelart, Seth Siegelau (Ed.) *Communication and Class Struggle*. Vol. I. New York: International General.
- Canetti, E. *Masse und Macht*. (1980). Hamburg: Claassen Verlag, Fischer Taschenbuch.
- Freud, S. *Massenpsychologie und Ich-Analyse*. (1940). London: Imago Publishing Co., Ltd.
- Gonzalez, P. B. (2007). *Ortega's the revolt of the masses and the triumph of the new man*. New York: Algora Publishing.
- Graumann, C. F. (1986). The Individualization of the Social and the Desocialization of the Individual: Floyd H. Allport's Contribution to Social Psychology (pp. 97–116). In *Changing conceptions of crowd mind and behavior*. Carl Graumann and Serge Moscovici (Ed). New York: Springer-Verlag.
- Kracauer, S. (1977). *Das Ornament der Masse* (ss. 50–63). *Essays*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Le Bon, G. (1963). *Psychologie des foules*. Paris: Les Presses universitaires de France.
- Mass and Elite in the Greek and Roman Worlds. From Sparta to Late Antiquity. (2017). Richard Evans (Ed.). London, NY: Routledge.
- Moscovici, S. (1986). The Discovery of the Masses (pp. 5–26). In *Changing conceptions of crowd mind and behavior*. Carl Graumann and Serge Moscovici (Ed). New York: Springer-Verlag.
- Norris, T. (2006). Hannah Arendt & Jean Baudrillard. *Pedagogy in the Consumer Society. Studies in Philosophy and Education*, 25 (6), 457–477.
- Ortega y Gasset, J. (1997). *La rebelion de las masas*. Barcelona: Altaya.
- Reeh, H. (2006). *Ornaments of the Metropolis: Siegfried Kracauer and Modern Urban Culture*. Cambridge, Massachusetts & London: MIT Press.
- Reich, W. (1986). *Die Massenpsychologie des Faschismus*. Köln: Verlag Kiepenheuer & Witsch.
- Rey, J.-M. (1986). Freud and Massenpsychologie (pp. 51–68). In *Changing conceptions of crowd mind and behavior*. Carl Graumann and Serge Moscovici (Ed). New York: Springer-Verlag.
- Robertson, R. (2004). Canetti and Nietzsche: An Introduction to Masse und Macht (p. 201–216). In *A companion to the works of Elias Canetti*. Dagmar C. G. Lorenz (Ed.). New York: Camden Haus.
- Tarde, G. (1989). *L'Opinion et la foule*. Paris: Les Presses universitaires de France.
- Freud, S. (1940). *Massenpsychologie und Ich-Analyse*. London: Imago Publishing Co., Ltd.
- Gonzalez, P. B. (2007). *Ortega's the revolt of the masses and the triumph of the new man*. New York: Algora Publishing.
- Graumann, C. F. (1986). The Individualization of the Social and the Desocialization of the Individual: Floyd H. Allport's Contribution to Social Psychology (pp. 97–116). In *Changing conceptions of crowd mind and behavior*. Carl Graumann and Serge Moscovici (Ed). New York: Springer-Verlag.
- Kanetti, E. (2001). *Masa i vlada [Masse und Macht]*. Kyiv: Alternatyvy [in Ukrainian].
- Kheveshi, M. (2001). *Tolpa, massy, politika [Mob, mass, politic]*. Istoriiko-filosofskii ocherk. Moskva: IF RAN [in Russian].
- Kracauer, S. (1977). *Das Ornament der Masse* (ss. 50–63). *Essays*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Le Bon, G. (1963). *Psychologie des foules*. Paris: Les Presses universitaires de France.
- Lebon, G. (2010). *Psikhologiya narodov i mass [Psychology of people and mass]*. Cheliabinsk: Sotsium [in Russian].

- Lyuty, T. (2017, October 16). Pid navaloiu mas [Under the masses]. *Ukrainskyi tyzhden*. Retrieved from <http://tyzhden.ua/Columns/50/201955> [in Ukrainian].
- Lyuty, T. (2017, November 7). Zvir revoliutsii. Dlia choho potriben natovp [Beast of the Revolution. Why Do We Need Crowd]. *Delovaia stolytsa*. Retrieved from <http://www.dsnews.ua/society/emotsiya-ponad-use-dlya-chogo-potriben-natovp-24102017220000> [in Ukrainian].
- Lyuty, T. (2017, November 7). Syl'a i slabkist mas [The strength and weakness of the masses]. *Ukrainskyi tyzhden*, 44 (520). Retrieved from <http://tyzhden.ua/Columns/50/203048> [in Ukrainian].
- Lyuty, T. (2017, December 27). Totalitaryzm: mezalians elit i natovpu [Totalitarianism: mesalliance of the elites and the mob]. *Ukrainskyi tyzhden*, 52 (528). Retrieved from <http://tyzhden.ua/Columns/50/206693> [in Ukrainian].
- Lyuty, T. (2018, April 5). Publika ta hromadska dumka [The public and public opinion]. *Ukrainskyi tyzhden*, 13 (541). Retrieved from <http://tyzhden.ua/Columns/50/211536> [in Ukrainian].
- Lyuty, T. (2018, June 7). Seksualnist mas [Sexuality of the masses]. *Ukrainskyi tyzhden*, 23 (551). Retrieved from <http://tyzhden.ua/Columns/50/215039> [in Ukrainian].
- Lyuty, T. (2018, June 18). Ornament bezlyko-movchaznoi masy [Ornament of the faceless and silent mass]. *Ukrainskyi tyzhden*. Retrieved from <http://tyzhden.ua/Columns/50/215588> [in Ukrainian].
- Mass and Elite in the Greek and Roman Worlds. From Sparta to Late Antiquity. (2017). Richard Evans (Ed.). London, NY: Routledge.
- Moscovici, S. (1986). The Discovery of the Masses (pp. 5–26). In *Changing conceptions of crowd mind and behavior*. Carl Graumann and Serge Moscovici (Ed). New York: Springer-Verlag.
- Norris, T. (2006). Hannah Arendt & Jean Baudrillard. Pedagogy in the Consumer Society. *Studies in Philosophy and Education*, 25 (6), 457–477.
- Ortega-i-Haset, Kh. (1994). *Bunt mas* (ss. 15–139) [La rebelion de las masas]. Vybrani tvory. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Ortega y Gasset, J. (1997). *La rebelion de las masas*. Barcelona: Altaya.
- Piatigorskii, A. (2004). *Chisty vozdukh tvoei svobody* [Clear Air of Your Freedom]. Studiia SVS. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=TNy2Aav0ROs> [in Russian].
- Reeh, H. (2006). *Ornaments of the Metropolis: Siegfried Kracauer and Modern Urban Culture*. Cambridge, Massachusetts & London: MIT Press.
- Reich, W. (1986). *Die Massenpsychologie des Faschismus*. Köln: Verlag Kiepenheuer & Witsch.
- Rey, J.-M. (1986). Freud and Massenpsychologie (pp. 51–68). In *Changing conceptions of crowd mind and behavior*. Carl Graumann and Serge Moscovici (Ed). New York: Springer-Verlag.
- Robertson, R. (2004). Canetti and Nietzsche: An Introduction to Masse und Macht (pp. 201–216). In *A companion to the works of Elias Canetti*. Dagmar C. G. Lorenz (Ed.). New York: Camden Haus.
- Tard, G. (2015). *Obshchestvennoe mnenie i tolpa* [L'Opinion et la foule]. Moskva: LENAD [in Russian].
- Tarde, G. (1989). *L'Opinion et la foule*. Paris: Les Presses universitaires de France.

Taras Lyuty

BECOMING LARGE GROUPS: FROM CROWD AND PUBLIC TO POWERFUL AND SPECTACULAR MASS MOVEMENTS

In this article, the author examines different theories and approaches to mass movements in the historical process and their impact on the condition of Western culture. In the short introduction, the main historical, cultural and philosophical origins of the mass movements from antiquity to present time are described. This paper examines the question why the social and cultural influence of the man of mass is difficult to predict. To answer this question, the author demonstrates the continuing transition from the psychology of the crowd to the structure of mass instinct and collective interaction. The first part exposes general psychological characteristics of the mob according to the ideas of Gustave Le Bon (1841–1931). Le Bon describes masses as emotional, irresponsible, uncritical and conservative, although marks heroism and sacrifice as their positive manifestations. In the second part, the author reflects upon the perspective of Gabriel Tard (1843–1904) on this problem. Tard's term "public opinion" deals with the representatives who – while living in separation – participate in the mass communication. In the third part, attestations of the mass such as humility, conformism and obsession are investigated based on the ideas of Sigmund Freud (1856–1939). The next point of the article is devoted to Jose Ortega y Gasset's (1883–1955) concept of the revolt of masses. Ortega captures the ambivalence of masses who express the power ambition and indifference to culture. From the point of view of Hannah Arendt (1906–1975), masses become terrible, self-satisfied, atomized, unstructured and anonymous. However, Elias Canetti (1905–1994) defines masses as compressed and scattered, closed and open, fast and slow. Yet different parameters of the masses one can find in Siegfried Kracauer's (1889–1966) writing – namely aesthetics, technicism, ritual. Finally, in the last part, the author appeals to Jean Baudrillard's (1929–2007) approach to the problem who declares that masses became silent and indistinct.

Keywords: mob, masses, public, public opinion, atomization.

Матеріал надійшов 10.09.2018